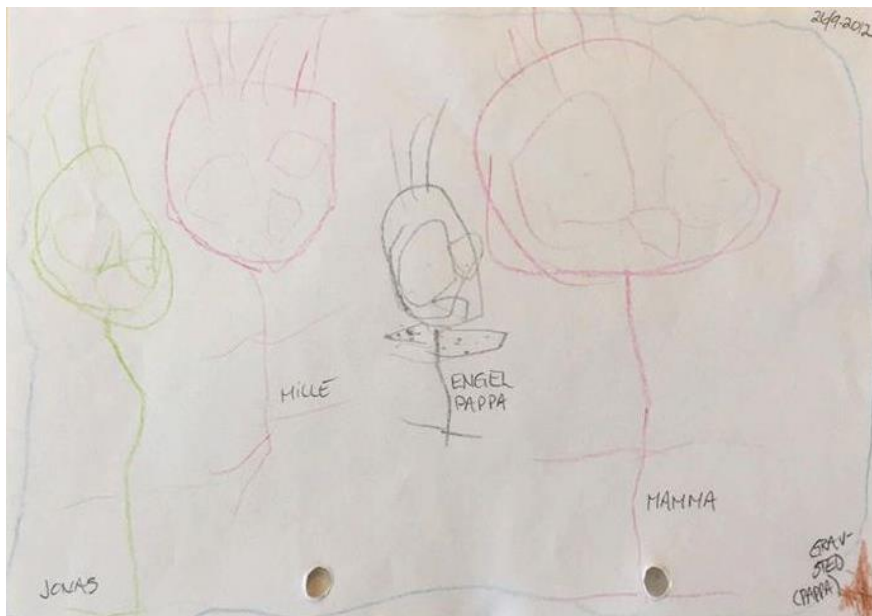

DronningMaudsMinne

HØGSKOLE FOR BARNEHAGELÆRERUTDANNING

Hvordan kan barnetegningen og personalets rolle være en ressurs for barns bearbeiding av sorg?

Lene Heen-Oppheim
[Kandidatnummer: 9002]

Bacheloroppgave
[BKBAC3900]

Trondheim, August 2018

Forord

Tre år på barnehagelærerutdanningen er over, det er litt trist. Årene har vært spennende og lærerike. Med fordypningen i kunst, kultur og kreativitet har jeg virkelig befunnet meg på riktig plass. Jeg har lært hvor viktig kunstfagene er i barnehagen, dette vil komme frem i oppgaven.

Arbeidet med bacheloroppgaven har vært både utfordrende og tung, og veien har vært lang. Men en nyfødt som krever sitt de første månedene har det vært utfordrende å sette seg ned for å skrive kontinuerlig, men jeg har klart det, og jeg er vanvittig stolt over det jeg har klart å utføre!

Jeg har hele tiden visst at jeg ønsket å skrive om barn og sorg, og det å kunne dra inn tegning i det hele har vært lærerikt og spennende. Jeg har tilegnet meg masse ny og relevant kunnskap som jeg vil ta med meg i mitt arbeid som barnehagelærer, og jeg vil dele den med mine fremtidige medarbeidere om vi kommer i en situasjon hvor vi står overfor et barn i krise. Når en krise rammer, er foreldresamarbeidet avgjørende. At barnehagen får så mye informasjon som mulig vil kunne hjelpe barnet både der og da, og i fremtiden. Med informasjon kan vi jobbe for å ivareta barnet best mulig.

Jeg vil takke min mann, Sølve Oppheim, som tålmodig har stått ved min side, støttet meg og hjulpet meg slik at jeg fikk ferdigstilt denne oppgaven. Takk til Carly Elisabeth Bula, for alle dagene og kveldene vi har sittet sammen, det har hjulpet på motivasjonen og ha en å skrive med. Takk til Karina Follo, for gode råd og støtte, og til Ida Kristine Raabe, takk for gjennomlesing og god hjelp slik at jeg fikk oppgaven presentabel.

Jeg vil også takke foreldrene mine, kjære mamma, takk for all motivasjon og støtte i denne skriveprosessen, for alt du er og har vært for meg. Min stefar, Dag Linnom, takk for at du har vært så god med oss. Som gjennom oppveksten har vært en fantastisk omsorgsperson og støtte, etter arbeidet med denne oppgaven ser jeg virkelig hvor tålmodig du er, du er vår klippe!

Helt til slutt, Julie, min lille tålmodige baby, du er min største motivasjon!

Trondheim, 2018

Lene Heen-Oppheim

Innholdsfortegnelse

Forord	2
1. Innledning	4
1.1 Aktualitet	4
1.2 Bakgrunn for valg av tema	5
1.3 Problemstilling	6
1.4 Avgrensning og begrepsavklaringer	7
1.5 Disposisjon	8
2. Teori	8
2.1 Små barns sorg	8
2.2 Barns forståelse av døden	9
2.3 Sorgreaksjoner	10
2.4 Mestringsmodellen	13
2.5 Beredskap og barnehagelærerens rolle i møte med sørgende barn og foreldre	14
2.6 Tegning som kommunikasjon	17
3. Metode	19
3.1 Valg av metode	19
3.2 Kildekritikk	20
3.3 Metodekritikk	20
3.4 Innsamling av datamateriale	21
4. Drøfting	22
4.1 Små barns sorg:	22
4.2 Beredskapsplan:	23
4.3 Barns reaksjonsmønstre og forståelse av døden	23
4.4 Barnehagelærerens rolle i møte med sørgende barn og foreldre	25
4.5 Tegning som kommunikasjon:	27
4. Avslutning	30
5. Litteraturliste	32

1. Innledning

1.1 Aktualitet

En krise er noe alle går gjennom i løpet av livet, dessverre kan dette også ramme barna. Sorg og krise er en tematikk jeg har opplevd som lite fremtredende i barnehagen gjennom mine 3 praksisperioder. Kan små barn sørge? Dette er et spørsmål jeg gjennom ulike erfaringer fra barnehagen har stilt meg selv.

Jeg har siden første året vært klar over hva jeg ønsket å skrive om og har derfor vært nysgjerrig på beredskapsplaner og barnehagenes arbeid med sørgende barn under praksisperiodene mine. Jeg har erfart at dette er et tema de ikke har så mye kunnskaper om, og det som går igjen i barnehagene jeg har vært i praksis i er at de kun har kunnskap om hva som står i beredskapsplaner og generell kunnskap om barn i vanskelige livssituasjoner, men det som er mest fremtredende er temaer som rus og omsorgssvikt og generelle barnevernssaker. I min oppgave vil jeg fokusere på barn i sorg, og barn som mister foreldre i barnehagealderen og hvordan tegning kan bidra i bearbeidelse av sorgen.

Når barnet befinner seg i sorg og krise, blir hverdagen uforutsigbar. Det å møte barn i en hverdag hvor alt er kaos kan skape noen utfordringer for personalet. Barnehagelæreren bør være rustet til å både se og forstå de barna som har havnet midt oppi krisen. I en situasjon hvor barnet opplever at en forelder er syk og senere dør gjør at vi som barnehageansatte må engasjere oss følelsesmessig i barnet, det kan være krevende, men det er nødvendig. Vi skal jobbe for barnets beste.

Barnehagen skal anerkjenne og ivareta barndommens egenverdi. Å bidra til at alle barn som går i barnehage, får en god barndom preget av trivsel, vennskap og lek, er fundamentalt.

Barnehagen er også en forberedelse til aktiv deltakelse i samfunnet og bidrar til å legge grunnlaget for et godt liv. Alle handlinger og avgjørelser som berører barnet, skal ha barnets beste som grunnleggende hensyn (Utdanningsdirektoratet, 2017, s. 8).

Killén sier at å investere i tilknytningsrelasjoner i barnehagen er god samfunnsøkonomi. (Killén, 2012). Ved å investere i tilknytningsrelasjoner i barnehagen vil dette sannsynligvis forebygge for senreaksjoner hos barn og dermed spare samfunnet for utgifter når barnet vokser opp, blandt annet i form av psykologiske tjenester og velferdstjenester.

Killén (2012) sier at samfunnsendringene har ført til at barnehagepersonale har fått en langt mer betydningsfull omsorgsrolle overfor de fleste barn (Killén, 2012, s. 129). Det vanligste i dag er at begge foreldrene er ute i arbeid, samtidig er det i starten av livet de minste barna er mest avhengig av foreldrene. Dette gjør at personalet må ha bedre kunnskaper om barn fra de er bittesmå. Den kunnskapen barnehagelærerne innehar går generelt på barns utvikling, ikke om barn i kriser og hvordan dette kan påvirke dets utvikling. Derfor mener jeg temaet barn i sorg og krise er viktig.

Den nye rammeplanen har mer fokus på barn i risiko- og omsorgssviktsituasjoner og barns psykiske helse. Barnehagen skal ha en helsefremmende funksjon, samt blant annet fremme psykisk helse (Utdanningsdirektoratet, 2017).

Sorg og krise er et vanskelig tema å snakke om og det kan derfor være vanskelig å uttrykke seg. I temaheftet *Når de minste sørger*, sier Røkholt mfl. at barn kan gjøre ulike handlinger med og uten språk for å bearbeide og vise sin sorg (Røkholt, Bugge, Reitan & Schrader, 2014).

En tegning er en måte for oss å uttrykke oss på, noe som ikke nødvendigvis trenger å sies med ord. Det handler ikke om å skape noe som gir mening for andre, men om å uttrykke seg selv, for seg selv, for å bearbeide det en har vært igjennom. For et par år siden var fargelegging for voksne populært, det ble sagt at dette kunne virke beroligende og dermed gi en slags terapeutisk effekt. Den terapeutiske effekten bunner i det at vi fokuserer på det som er akkurat her og nå. Kan det da også tenkes at selve tegneaktiviteten fungerer som terapi for barn?

1.2 Bakgrunn for valg av tema

Allerede da jeg startet studiet hadde jeg en viss idé om hva jeg ønsket å skrive om. Etterhvert som vi gikk dypere inn i pedagogikken ble ideen ganske klar. Vi hadde i 2. Studieår om blandt annet utviklingspsykologi og dette er noe jeg har hatt stor interesse for. Samtidig har jeg alltid hatt stor interesse for kunst og håndverk.

Som barn mistet jeg min far av kreft, dette har påvirket meg og min hverdag mye i oppveksten. Jeg var riktignok 12 år, men jeg har også to yngre søstre som på denne tiden var

barnehagebarn. Grunnet min egen bakgrunn og erfaringer har jeg derfor ønsket å finne ut mer om barns sorgprosess og hva vi som voksne i barnehagen kan gjøre for å hjelpe. Samtidig har jeg alltid hatt en stor interesse for tegningen. Jeg har alltid likt å tegne, male eller skape noe. Og det at jeg har kunnet uttrykke meg gjennom disse prosessene har hjulpet meg i bearbeidelsen.

På den tiden min far var syk opplevde jeg mye tabu rundt det å snakke om sykdom, kriser, død og sorg. Den eneste gangen jeg opplevde en form for åpenhet rundt min fars sykdom var da læreren min informerte klassen om vår familiesituasjon. Jeg har fortsatt dagen friskt i minne. Jeg husker at jeg følte på ”skammen” av at pappa var alvorlig syk og at det ble tatt opp i timen med meg tilstede. Jeg husker også hvordan jeg følte på det da andre barn snakket om opplevelser med sin far, og at jeg i noen situasjoner også ble ”ertet” fordi jeg ikke lenger hadde en pappa.

Gjennom barnehagelærerutdanningen har vi blant annet tilegnet oss kunnskaper om barns utvikling, barns lek og hvordan vi som pedagoger skal jobbe for og med barna. Vi har også hatt noe utviklingspsykologi, men jeg har savnet et større fokus på utviklingspsykologien som del av utdanningen. Nettopp fordi vi på et eller annet tidspunkt i vårt arbeid med barn, vil møte på de de barna som er i vanskelige livssituasjoner, de som opplever dødsfall i familien, eller andre former for kriser. Da er det viktig at vi er forberedt og har kunnskapene om ulike reaksjonsmønstre, hvordan vi skal støtte barn i sorg og hvordan vi kan hjelpe de videre.

Jeg tror at om temaet sorg og kriser, og alt som skjer rundt et barn i tiden før og etter et dødsfall blir normalisert og pratet åpent om, vil dette virke positivt på barnet selv og andre barns forståelse. Jeg er glad for at jeg valgte nettopp dette temaet, fordi det har gitt meg mer kunnskaper samtidig som det gjør meg mer rustet i møte med disse barna.

1.3 Problemstilling

Jeg ønsker at barnehagelærere skal tilegne seg kompetanse om temaet barn og sorg, og hvordan barnetegningen kan være en ressurs til bearbeiding av sorg hos barn. Det å være rustet til å hjelpe et barn i krise, og å kunne fange opp tegn på sorg vil kunne bidra til en bedre hverdag for barnet det gjelder. Med bakgrunn i dette har jeg kommet frem til følgende problemstilling:

Hvordan kan barnetegningen og personalets rolle være en ressurs for barns bearbeiding av sorg?

1.4 Avgrensning og begrepsavklaringer

Bearbeiding av sorg kan forekomme på flere måter, blandt annet gjennom sorggrupper, litteratur, samtaler og det å uttrykke seg. Mitt fokus vil ligge på barnetegningen. Oppgaven går generelt på alle barn i barnehagen. Men de fleste temaene vil nok treffe best for barn i alderen 3 år og oppover.

Som jeg nevnte innledningsvis i bakgrunnen for valg av tema, mener jeg at vi i utdanningsforløpet ikke får nok kunnskaper om barn i vanskelige livssituasjoner. Sorg hos barn kan komme til uttrykk på ulike måter og i ulike situasjoner. Hvis personalet har denne kunnskapen kan tegn på at barn sliter fanges tidlig opp, og barnet kan få den hjelpen det trenger for å mestre situasjonen på en best mulig måte.

I arbeid med barn i sorg er det en rekke faktorer som er viktige, blant annet foreldresamarbeid. Her vil jeg komme til å nevne noe, men dette er ikke et fokus jeg vil legge stor vekt på i denne oppgaven.

Det er også mange andre viktige punkter innenfor dette temaet, men grunnet plassmangel har jeg valgt å innsnevre slik at oppgavens lengde ikke skulle overstige grensen. Min første plan var å ta for meg barn i sorg og krise, men sorg og krise kan være så mangt. Derfor vil sorg og krise samt vanskelige livssituasjoner koblet mot følgene av dødsfall.

Sorg og krise er to store begreper som kan være vanskelig å forstå, forfatteren av boken *Samtalebilder og tegninger*, Merete Holmsen definerer begrepet sorg slik

Sorg er en følelsesmessig tilstand som oppstår etter en traume-, krise- eller tapsopplevelse.

Sorg kan ha forskjellige uttrykk og ulik varighet avhengig av alder, modenhet og personlighet hos den som sørger, og følelsene vedkommende har for og relasjon til den (det) som er borte.

(Holmsen, 2011, s. 24).

Videre definerer Cullberg, begrepet krise slik:

Vi er i en krisetilstand når vi er kommet inn i en livssituasjon hvor våre tidligere erfaringer og innlærte reaksjoner ikke er tilstrekkelig til å forstå og beherske den aktuelle situasjonen". Han skiller mellom to typer kriser: *den traumatiske krisen*, det vil si den plutselige og uventede vanskelige ytre påkjenningen, og *utviklingskrisen*, det vil si en krise som utløses av hendelser eller overgangsfaser som hører til i et vanlig livsløp, det å få søsken, begynne i barnehage eller på skole, flytte til et annet sted, bytte skole osv. (Holmsen, 2011, s. 19).

1.5 Disposisjon

Bacheloroppgaven består av 5 hovedkapitler, innledning, teorikapittel, metodekapittel, drøfting og avslutning. Seks teorikapitler som danner teorigrunnet for oppgaven. Her vil jeg presentere barns sorg, deres forståelse av og sorgreaksjoner, mestringsmodellen, beredskap og barnehagelærerens møte med sørgende barn og foreldre samt tegning som kommunikasjon.

Videre kommer metodekapittelet hvor jeg begrunner valg av metode, kildekritikk, metodekritikk og innsamling av datamateriale. Deretter vil jeg drøfte med bakgrunn i egne tanker og erfaringer med teorien som er presentert. Avslutningsvis vil jeg oppsummere og komme med en konklusjon. Helt til slutt kommer litteraturlisten.

2. Teori

For å kunne besvare problemstillingen ”*Hvordan kan barnetegningen og personalets rolle være en ressurs for barns bearbeiding av sorg?*” kreves det et teoretisk grunnlag. I dette kapittelet rettes søkelyset mot barn i sorg og krise og hvorfor barnehageansatte bør være opptatt av barns tegning i slike situasjoner. I første del av kapittelet ser vi på barns sorg, ulike reaksjoner og deres forståelse av døden. Avslutningsvis blir fokuset mer på personalet og hva de kan gjøre for å tilrettelegge mest mulig mot barn.

2.1 Små barns sorg

De siste årene har det vært forsket mye på temaet barn og sorg. I flere år ble det av fagfolk hevdet at små barn ikke har kapasitet til å forstå døden og at de derfor ikke kan oppleve sorg.

Martha Wolfenstein er en av disse, hun mener at sorgarbeid ikke kan forekomme hos små barn. Evnen til å sørge kommer først etter tenårenes frigjøringsprosess. Videre sier hun at selv om barn i betydning av ordet ikke kan sørge, viser de reaksjoner på tap av nære omsorgspersoner. Hun sier at selv om små barn ikke kan sørge i ordets betydning, kan de fortsatt ha reaksjoner på tapet av en som står dem nær (Edvardson, 2003). Senere forskning har likevel vist at barn sørger (Simonnes, 1995).

Små barn er en gruppe det er forsket lite på i forbindelse med sorg, derfor medfører dette en usynliggjøring av deres sorgmåter. Bugge og Røkholt mener at de minste barnas sorg derfor blir beskrevet ut fra manglede kompetanse sammenlignet med de eldre barna (Bugge og Røkholt, 2009).

Palma Sjøvik sier at det ikke finnes noe standardsvar på hvordan barn opplever sorg, og hvordan de sørger. Hun mener at alle sørger på hver sin måte, men det viktigste for barn i sorg er at de møter et personale i barnehagen som bryr seg og har evne og vilje til å hjelpe barn i vanskelige livssituasjoner (Sjøvik, 2014).

2.2 Barns forståelse av døden

Før barnet er fem år vil ikke døden anses som permanent (Dyregrov, 2006). Dette er en utfordring fordi forståelsen av dødsbegrepet er mangelfull. Barnet kan derfor ha lite reaksjoner på et dødsbudskap og dets betydning. At noen er ”borte for alltid” er vanskelig nok for voksne mennesker å forstå, og at det derfor er utenfor barnets fatteevne er ikke vanskelig å skjønne. Barna vil ofte lure på når mamma eller pappa vil komme tilbake, de skjønner ikke at den døde er borte (Dyregrov, 2006).

Men når barnehagebarnets forståelse av døden nesten er ikke-eksisterende, hvordan skal vi da kunne hjelpe dem med forståelsen av tapet? Små barn er en gruppe det er forsket lite på i forbindelse med sorg, derfor medfører dette en usynliggjøring av deres sorgmåter. Bugge og Røkholt mener at de minste barnas sorg derfor blir beskrevet ut fra manglede kompetanse sammenlignet med de eldre barna (Bugge og Røkholt, 2009).

Dyregrov (2006) sier at barn som opplever dødsfall i familien vil ha godt av å komme tilbake i rutiner igjen så fort som mulig. Rutiner er et trygt, og barnet trenger trygghet i den situasjonen det er i (Dyregrov, 2006). At et barns normale hverdag og rutiner opprettholdes i

den grad det er mulig, har en stor betydning for barnet (Røkholt mfl., 2014, s. 16). Å opprettholde trygghet og rutiner spiller barnehagen en stor rolle i barnets hverdagsliv. Barnehagen gir barnet et ”fristed”, her kommer det bort fra sorgen og krisen for en liten stund. Selv om sorgen lever i barnet hele tiden, kommer det til en hverdag som ikke bare er preget av den (Bugge og Røkholt, 2009). At barnet kan gjøre kjente og kjære ting når verden er kaotisk og utrygg kan gi barnet trygghet (Dyregrov, 2006).

Mange mener at døden er en privatsak og vil derfor ikke snakke om den, slike holdninger fører til at døden blir tabubelagt. Vi voksne er usikre og redde og vil helst ikke konfronteres med døden. Dette tabuet gjør at barn gjerne ikke får snakket om døden, de får aldri et skikkelig svar (Simonnes, 1995). Med slike holdninger er det viktig at vi tar grep, vi må hjelpe barna i sorg, og vi må møte dem og deres behov i krisen som har rammet.

Edvardson skriver i boken ”*Barn i sorg, barn krise*” at når et barn mister en av foreldrene innebærer dette et traume og det får visse konsekvenser for barnets videre utvikling (Edvardsson, 2003:55). Ved tap av en forelder grunnet langvarig sykdom står barnet overfor et tap som innebærer helt andre faktorer enn ved et plutselig dødsfall (Edvardsson, 2003).

Alle barn påvirkes av et dødsfall, det er det ingen tvil om, men foreldres død er det dødsfallet som får størst konsekvenser. Barnet mister en kjærlig og nær omsorgsperson, og i tillegg til dette medfører et slikt tap mindre stabilitet og store omveltninger i hverdagen. Barnets sårbarhet blir mer fremtredende når en av foreldrene dør og dette kan føre til at behovet for nærhet økes. Barnet vil gjerne være nær den gjenlevende forelderen og kan ha sterke reaksjoner på atskillelser (Dyregrov, 2006).

2.3 Sorgreaksjoner

Barnehagens personale må være forberedt på ulike sorgreaksjoner i møte med barn i sorg og krise. Simonnes og Dyregrov sier begge at førskolebarn er de mest hjelpeløse og passive om en krise eller er dødsfall rammer dem. Samtidig er barns følelser og behov i dødsfall og sorg de samme som behovene hos de voksne, men fordi barna har færre evner og ressurser til å mestre sorgarbeid er de avhengige av hjelp utenfra (Simonnes, 1995 og Dyregrov, 2006).

Dyregrov (2006) har i boken "Sorg hos barn" satt opp en liste over umiddelbare sorgreaksjoner hos barn. Dette kan være sjokk og vantro, forferdelse og protest, apati og lammelse eller fortsettelse av vanlige aktiviteter. Dette er sorgreaksjoner barnehagen med stor sannsynlighet ikke vil møte. Videre har han listet opp de vanligste sorgreaksjonene som kan forekomme; Angst, sterke minner, søvnforstyrrelser, tristhet, lengsel, savn, sinne, oppmerksomhetskrevende atferd, skyld, skyldbebreidelse, skam, skolevansker og kroppslige plager. Videre skriver han at det er vanskelig å skille ut de vanligste sorgreaksjoner fra de som er mindre vanlige, han kaller disse "mulige" sorgreaksjoner: regressiv adferd, sosial tilbaketrekning, fantasier, personlighetsforandringer, fremtidspessimisme, grubling over årsak og mening, og det kan også gå utover vekst og modning (Dyregrov, 2006).

Angst

Den vanligste reaksjonen, mener han er angst. Foreldrene er barnas trygghet, og redselen for at noe skal skje med den gjenlevende forelderen kan gi utslag for angst. (Dyregrov, 2006).

Sterke minner

Er et barn vitne til dødsfallet, kan utvikle posttraumatisk stresslidelse fordi reaksjonene er så traumatiske. Det er større sjanse for at sterke bilder fester seg i hukommelsen hvis dødsfallet har vært traumatisk. Disse bildene er inntrykk som fester seg, og kan senere opptre i form av gjenopplevelse og påtrengende minner (Dyregrov, 2006).

Søvnforstyrrelser

Både innsovningsvansker og hyppig oppvåkning kan forekomme hos barn i sorg, dette er vanlig. Når barnet ligger for seg selv er det lett at tankene om den døde oppstår, og hva som skjer når vi dør. Hva som skjer er opptil hver enkelt å tro, men når vi skal forklare om døden for barn er det viktig å unngå abstrakte forklaringer, spesielt til yngre barn. Dyregrov legger vekt på at dersom det religiøse ikke er en del av barnets liv, bør vi unngå å introdusere forklaringer om at mor eller far er med Gud/Jesus nå. Slike forklaringer kan være enkle for de voksne og ty til, men dette vil resultere i forvirring hos små barn (Dyregrov, 2006).

Tristhet, lengsel og savn

Tristhet kan komme til uttrykk hos barn på ulike måter. Noen barn gråter over den det mistet og kan til tider være utrøstelige, mens andre barn kan reagere med å trekke seg unna og isolerer seg. Tristhetsspennets varighet kan variere (Dyregrov, 2006).

Fordi de ikke reagerer på kisens budskap kan barn tilsynelatende leke videre etter et dødsbudskap. Det er først når de ser voksnes reaksjoner at dette virkeliggjør opplevelsen av budskapet (Røkholt mfl., 2014).

Med savnet og lengselen etter den døde kommer også tankene, hva hvis? og, tenk om? og spesielt merkbart blir det ved synet av andre barns uttrykk for glede med sine foreldre (Dyregrov, 2006).

Sinne og oppmerksomhetskrevede atferd

Hos noen er sorgen vanskelig å sette ord på og utagerende atferd kan derfor ses på som et forsøk på å holde de triste og vonde tankene på avstand. Av og til kan barnet uttrykke sinne mot den forelderen som er igjen fordi det trenger noen å skylde på. Sinnet kan også rette seg mot den døde som plutselig ble borte, andre mennesker barnet føler er ansvarlig for dødsfallet eller selve dødsårsaken. (Dyregrov, 2006).

Skyld, selvbekreidelse og skam

Skyld, selvbekreidelse og skam kan i ulike former plage barn etter et dødsfall. Tankene om skyld kan ramme barnet hardt, og forståelsen for at de kanskje ikke alltid at de ikke har noen skyld i det som har skjedd. I følge Dyregrov bunner dette i barnas egosentriske og magiske tankegang. Denne tankegangen kan føre til et mistolket resonnement der barnet lettere enn voksne tror at deres tanker, følelser eller handlinger er grunnen til at hendelsen fant sted. Spesielt i tilfeller der barnet har mistet en søster eller bror, kan tidligere minner om krangler og uenigheter ta plass i barnets tanker. Med slike tanker kommer skammen, hvis et barn tidligere har ønsket en forelder vekk i et opphisset øyeblikk får skammen plass til å dyrkes.

Regressiv atferd

Regressiv atferd innebærer at barnets utvikling beveger seg bakover. Barn som tidligere har sluttet med bleie, kan igjen begynne å tisse på seg, det selvstendige og uavhengige barnet kan igjen bli klengete og opptre mer "barnslig" i språk eller tonefall (Dyregrov, 2006). Dette kan derfor være en aktuell atferd i barnehagen.

Fantasier

I mitt teorisøk til denne bacheloroppgaven er det gjentakende at viktigheten av ærligheten spiller en sentral rolle i barns sorgarbeid. Etter et dødsfall kan barn danne seg ulike fantasier rundt selve dødsfallet eller den døde. Disse fantasiene baseres på feiloppfatninger eller sviktende informasjon. Barna trenger riktig og konkret informasjon for å utvikle forståelse og å føle seg inkludert. Det er en hovedregel som sier: ”Der barna ikke får informasjon, der tar fantasien over. Fantasierne er ofte verre enn virkeligheten.” (Ekvik, 2010, s 31).

Personlighetsforandringer

En personlighetsforandring kan føre til at barnet trekker seg tilbake, blir mer vaksomme og har økt redsel. Tap av en forelder gir spesielt størst risiko for personlighetsforandring dersom barna ikke får hjelp eller tid til å bearbeide traumet. Men grunnet den personlige utviklingen barn går gjennom i barneårene, kan barnet også vise vekst og modning etter et dødsfall. Gjennom denne modningen får barnet en bedre forståelse av foreldrene, og de kan derfor utvikle økt evne til medfølelse og empati (Dyregrov, 2006).

2.4 Mestringsmodellen

Jeg ønsker å trekke inn mestringsmodellen fordi jeg mener den er relevant i helheten av min oppgave. Små barn reagerer ikke på krisens budskap, men krisens konsekvenser. Og i en krise vil små barn ha sterke begrensninger i evnen til å ta inn over seg endinger som skal skje i en krise som oppstår (Røkholt mfl., 2014).

Mestringsmodellen er utviklet av Kloep og Hendry og bygger på Urie Bronfenbrenners system.

I mestringsmodellen snakker Kloep og Hendry (2003) overganger, utfordringer, ressurser og risiko. Sett at vi er normalt utviklet, vil alle mennesker gå gjennom en rekke overganger i løpet av livet. Noen overganger er modningsrelaterte og inntreffer hos alle, forutsatt at de er friske og normale, på relativt likt tidspunkt i livet. Disse overgangene er forventet at inntreffer og kommer derfor ikke som noen overraskelse. Likevel er hver overgang en utfordring fordi individet må både mestre og tilpasse seg overgangen. Modningsrelaterte overganger kan eksempelvis være puberteten. Men noen ganger må barn gjennom overganger som bare inntreffer få mennesker, dette kalles idiosynkratiske overganger. Fordi hendelsen bare

inntreffer hos få finnes det ikke mange å dele erfaringene med. Slike overganger kan føre til at individet blir isolert og oppnår lite støtte fra andre, derfor er disse blandt de vanskeligste overgangene. Dette fører med seg utfordringer (Kloep og Hendry, 2003).

Kloep og Hendry (2003) sier at alle friske barn er født med relativt like ressurser. Repertoaret av ressurser blir individets ressurssystem. Noen av ressursene er medfødt, mens andre tilegnes i løpet av livet. Selvtilstrekkelighet er en del av ressurssystemet. For å møte en utfordring på en god måte kreves det i følge Kloep og Hendry en viss grad av selvtilstrekkelighet, og hvis et barn opplever en større krise i livet vil dette føre til at en ressurs svekkes og barnet får vanskeligheter med å møte denne utfordringen på en god måte.

Da må barnet få hjelp utenfra, og det blir foreldre og barnehagens oppgave å følge opp denne overgangen. Positive og negative erfaringer et hvert menneske gjør seg påvirker deres utvikling, og er avgjørende for like eller ulike vi er fra andre mennesker (Kloep og Hendry, 2003). Det å skulle akseptere endringer som skal skje etter et dødsfall kan være krevende overgang. Dette fordi dødsfallet i seg selv allerede innebar en stor endring. Bare det å skulle bytte avdeling i barnehagen eller begynne på skolen kan derfor være en stor utfordring i flere år etter tapet (Røkholt mfl., 2014).

I Bugge og Røkholt (2009), presenteres det en mestringsmodell som er basert på tilknytning og kompetanse. Den handler om å jobbe ut fra følelsesmessige, kognitive og sosiale komponenter, og modellen skal hjelpe barn med å mestre livet. Ved tilknytning er det nødvendig å ha minst én fortrolig, forutsigbarhet, bekreftelse og tilhørighet i familien samt og ha et nettverk med fellesskap i verdier og sosial støtte. Når det kommer til kompetanse er det viktig å kunne noe om sin egen situasjon og fremtid, være til nytte, å få og ta ansvar, å utfolde nestekjærlighet og å møte og mestre motgang et viktig grunnlag (Bugge og Røkholt, 2009).

2.5 Beredskap og barnehagelærerens rolle i møte med sørgende barn og foreldre

Når vi står overfor et barn som har mistet en forelder, eller er i ferd med å miste en, hva gjør vi da? Hvordan skal vi forholde oss til barnet og familien? Hvordan skal vi møte barnet? Og hvilke reaksjoner vil vi komme til møte på?

Jeg vil i lys av rammeplanen, Bugge og Røkholt, Sjøvik og Killén ta for meg viktigheten av foreldresamarbeid og voksenrollen overfor barn i vanskelige livssituasjoner. Jeg vil også kort forklare hva en beredskapsplan er og hvordan denne brukes i slike situasjoner.

Personalet kjenne og praktisere nasjonale føringer for helsefremmende og forebyggende tiltak som gjelder barn (Utdanningsdirektoratet, 2017, s. 50). Men å støtte et barn i sorg innebærer også å støtte barnets foreldre. I samarbeid med hjemmet kan barnet og foreldrene få en bedre støtte i en vanskelig livssituasjon. Rammeplanen sier at barnehagen skal legge til rette for foreldresamarbeid og god dialog med foreldrene. Dette skal skje både på individnivå og i grupper (Utdanningsdirektoratet, 2017).

Foreldresamarbeid er sentralt i barnehagen. At barnet opplever at barnehagen og hjemmet har et godt samarbeid er viktig (Killén 2012). Å snakke om vonde hendelser er tungt, det blir som å dra de opp igjen når man egentlig ønsker å få det på avstand slik at man kan legge den bak seg og bli ferdig. Dette er et ønske som kan oppstå både hos barn og voksne.

Det å skulle støtte barnet i sorgen krever også at vi støtter foreldrene. At foreldrene også får nettopp denne støtten er avgjørende for barna som lever sammen med dem (Bugge og Røkholt, 2009).

Men hvordan skal vi støtte foreldrene i den vanskelige livssituasjonen, og senere snakke med den gjenlevende forelderen? Foreldrene trenger å få bekreftelser, både på det de gjør, og det de har gjort for barna. Samtidig trenger de å få avlastning, derfor er det viktig å oppfordre dem til å søke hjelp i nettverket de har rundt seg (Bugge og Røkholt, 2009).

Når det gjelder voksenrollen går det igjen i den teorien jeg presenterer at barna trenger trygghet og en trygg voksen. Killén skriver om at en trygg tilknytning til andre voksne enn sine egne foreldre kan hjelpe barnets utvikling, og i denne sammenhengen bør barnehagen få en sentral rolle. Barn i vanskelige livssituasjoner har behov for kompenserende omsorg. Og fordi barna tilbringer store deler av hverdagen sin i barnehagen, er barnehagepersonalet viktige omsorgspersoner. I deres nærvær skal barna føle seg trygge, og de skal få god omsorg (Killén, 2012).

Omsorg er en forutsetning for barnas trygghet og trivsel, og for utvikling av empati og nestekjærlighet. Barnehagen skal gi barna mulighet til å utvikle tillit til seg selv og andre. I barnehagen skal alle barna oppleve å bli sett, forstått, respektert og få den hjelp og støtte de

har behov for. Barnehagen skal aktivt legge til rette for omsorgsfulle relasjoner mellom barna og personalet og mellom barna, som grunnlag for trivsel, glede og mestring. Personalet skal arbeide for et miljø som ikke bare gjør barna til mottakere av omsorg, men som også verdsetter barnas egne omsorgshandlinger (Utdanningsdirektoratet, 2017, s. 11).

Kunnskaper om barns tilknytning og dens betydning vil kompensere for utrygg tilknytning. Det er viktig at alle barn får en tilknytningsperson når de starter i barnehagen, slik at de knytter seg til den ene voksne. For de barna som befinner seg i vanskelige livssituasjoner er personalet enda viktigere enn for andre. Barn i slike situasjoner vil klare seg bedre når de har en tilknytningsperson utenfor kjernefamilien (Killén, 2012).

Å være i en sorgprosess er vært energikrevende og berøver barnet dets vanlige kapasitet (Bugge og Røkholt, 2009, s. 28). Sorgen kan uttrykkes på flere måter gjennom kroppsspråk og krever stor mental oppmerksomhet. Dette betyr at barnet får behov det ikke har i sitt vanlige liv. Et større behov for oppmerksomhet og trygghet noen av behovene som forsterkes i en slik sorgprosess (Dyregrov, 2006).

Rammeplanen nevner viktige verdier som skal gjenspeiles i barnehagen, vi skal møte barnets behov for omsorg, trygghet, tilhørighet og anerkjennelse og sikre barns medvirkning i fellesskapet. (Utdanningsdirektoratet, 2017, s. 7).

Personalets holdninger og hvordan de forstår barnets sorg vil ha betydning for hvordan det blir naturlig for de å hjelpe. I vanskelige livssituasjoner har barnet behov for å kunne snakke med en de stoler på og som har vært til stede og støttet over lenger tid. For at barnet skal tørre å dele tanker og følelser er dette helt sentralt (Bugge og Røkholt, 2009).

Ved kriser som påvirker barnehagebarn, enten i eller utenfor barnehagen, finnes det beredskapsplaner. En slik plan inneholder informasjon om hvordan man skal handle i en krise samt relevant utstyr, litteratur og annet som er nødvendig for å gjennomføre beredskapsplanen (Bugge og Røkholt, 2009).

Barnehagene kan utforme beredskapsplanene som de selv ønsker, men de bør ha kommunens plan for kriseledelse som et grunnlag. Planen må ha tydelige retningslinjer når det gjelder ansvarsfordelingen innad i personalgruppen, samt overordnede prinsipper for hvordan hver

enkelt skal forholde seg i ulike krisesituasjoner som kan oppstå. I tillegg må den inneholde opplysninger om ulike forsikringsordninger, om hvordan de raskest mulig kan få kontakt med barnets nærmeste pårørende og kommunens kriseteam (Sjøvik, 2014).

2.6 Tegning som kommunikasjon

Gjennom den daglige og nære kontakten med barna er barnehagen i en sentral posisjon til å kunne observere og motta informasjon om barnas omsorgs- og livssituasjon.

(Utdanningsdirektoratet, 2017, s. 12)

Tegning er fremtredende i barnehagen, det er en like vanlig aktivitet som lek. I de fleste barnehager ligger tegnematerialer tilgjengelig. Det at tegneaktivitet er så vanlig gjør at vi nesten glemmer å interessere oss for den. (Bakke, Jensen og Sæbø, 2011).

Vi bør være mer oppmerksomme når det gjelder barnetegningen. Holmsen sier at mange barn kan erfare at verbale opprør ofte får konsekvenser, men som regel gjelder ikke dette for tegningen (Holmsen, 2011).

Hvordan kan vi som barnehagelærere bidra til å hjelpe og støtte barn som opplever brudd i sin vanlige hverdag? Når barn opplever kriser og sorg er det mange som trenger hjelp til å sette ord på det som har skjedd, det som skjer her og nå og alt som skal skje fremover. Holmsen sier at blandt annet tegninger kan være en god og helt nødvendig innfallsvinkel for å en størst mulig forståelse av enkeltbarnet, en barnetegning gir en innsikt i barnets liv (Holmsen, 2011).

Også Ekvik sier at barn får mye ut av å tegne. Det barnet sliter med å uttrykke med ord klarer en del barn å uttrykke gjennom tegning. Dette har ofte gitt de voksne en større forståelse av hvordan barnet har det (Ekvik, 2010).

Dyregrov sier at tegning tillater barnet å bearbeide en traumatisk opplevelse på en trygg måte. Gjennom tegninger kan barn fortelle det mest grunnleggende i dets opplevelse, og gir oss dermed informasjon om det som er viktig å bearbeide (Dyregrov, 2010).

Barn gjengir det de ser og opplever i en tegning, disse inntrykkene er barnets egen opplevelse. For barn er tegning uttrykk, et middel til å tolke sin egen oppfatning og skape form som svarer til det det er nådd til i sin erkjennelse (Haabesland & Vavik, 2008 s.143).

Reggio Emilia-pedagogikken sier at barn har hundre språk og at tegning er en av dem. Forskere som Lowenfeld og Brittain (1972), Dyregrov (1997) og Wohl og Kayfman (1985) har alle studert barnetegninger og mener at disse kommuniserer med omgivelsene. Felles for alle er at de mener at barn gjennom tegninger har lettere for å kommunisere fremfor verbal kommunikasjon. Ved hjelp av tegninger kan barna uttrykke vanskelige følelser, redsler så vel som positive følelser (Holmsen, 2011).

Som barnehagelærer er det viktig å være oppmerksom, særlig på barn i vanskelige livssituasjoner. Veldig ofte vil barnet gjennom tegning signalisere tanker de har vanskeligheter for å forstå, men disse signalene oppfattes ikke alltid av de voksne (Dyregrov, 2010). Pynoos og Eth bruker i sin arbeidsmetode å la barna starte å tegne samtidig som de forteller en historie. Gjennom den frie tegningen og historiefortellingen får barnet utnyttet fantasien, noe de også tillater seg i denne situasjonen (Dyregrov, 2010). Dette er en måte vi kan ha i tankene i arbeidet med barn. Ved å studere barn tegninger kan vi få et innblikk i barnets indre bilder. (Aronsson, 1997).

Aronsson sier at barn tegner livet. Men for å forstå et barns tegning må vi kjenne barnet og ha kunnskaper om dette barnets liv (Aronsson, 1997). Dette forteller oss hvor viktig det er å se hvert enkelt barn som et eget individ, ikke bare i et fellesskap. Ekvik sier at språk er mer enn ord (Ekvik, 2010, s.92). Samtidig sier Holmsen at bilder er mer enn ord (Holmsen, 2011, s.10). Dette forsterker Aronssons kommentar. Fordi et bilde sier mer enn ord vil tegningen egne seg spesielt godt når vi skal kommunisere med yngre barn (Holmsen, 2011). Tegningen gir oss et innblikk i deres forestillingsverden, derfor bør vi ta oss tid til å studere den (Bakke, Jensen og Sæbø, 2011).

Hopperstad sier at å tegne skaper mening (Hopperstad, 2005:21). De tegnene vi i tegningen skaper mening med forteller om verden rundt oss eller i oss. Det som representeres i tegningen er det vi er opptatt av, det vi erfarer og det vi går og tenker på (Hopperstad 2005). Nettopp derfor er barnetegningen en viktig ressurs i hverdagen for å forstå barns livsverden.

Øvreeide snakker om metaforiske samtaler rundt tegningen. I følge han kan tegningen brukes som et kommunikasjonsmiddel for å trygge barn i den situasjonen det er i eller skal møte, fordi tegningen og den samtalen vi har rundt den vil inneholde både kjent men også ny informasjon. Ved å introdusere metaforer kan det, som nevnt, hjelpe til å skape trygghet.

Barnet får noe kjent det kan knytte erfaringene til, og dette kan brukes til å skape en viss avstand til vanskelige situasjoner og temaer. Barnet behersker gjerne virkeligheten bedre (Øvreeide, 2009). Leken er ofte kjernen i terapi med mindre barn fordi leken gir muligheter for handling fremfor ord, på tross av at barn trenger informasjon. Ved hjelp av blandt annet tegne- og malemateriell kan barnet gradvis beskrive dets opplevelser og sider av tapet eller traumet det har gjennomgått (Dyregrov, 2006).

Det å kommunisere opplevelser og erfaringer betyr at barnet må tørre å stole på sine egne uttrykksevner samt å stå frem i fellesskapet med egne tanker om refleksjoner krever et skapende mot. Dette bidrar til å utvikle og styrke en allsidig og sosial utvikling (Bakke, Jensen og Sæbø, 2011).

Om barns tegninger og historier er ”gode” eller ”dårlige” skal vi ikke uttale oss om, hva enn barnet forteller skal vi ta i mot. Vi skal se tegningene barnet gir oss, for det er nettopp det barnet velger å fortelle oss akkurat nå (Holmsen, 2011).

3. Metode

3.1 Valg av metode

Kvalitativ metode går vi mer i dybden av fenomenet vi studerer. Metoden går ut på å fremheve og øke forståelsen av det vi ønsker å studere. I en kvantitativ metode vektlegges utbredelse og antall og metodene som forskerne baserer seg på innebærer en større avstand. (Thagaard, 2016).

For meg falt det naturlig å skulle basere studiet mitt på litteratur. På bakgrunn av min problemstilling *Hvordan kan barnetegningen og personalets rolle være en ressurs for barns bearbeiding av sorg?* falt valget derfor på litterærstudie i form av kvalitativ innholdsanalyse. Grunnet til valget av denne metoden er fordi det er slik jeg lærer best. Ved å kunne sette meg ned å lese ulik faglitteratur som interesserer meg jobber jeg bedre.

Vi benytter oss av dokumentanalyse når vi orienterer oss i studier av faglitteratur rundt et bestemt tema. Relevant faglitteratur som man kan finne på internett eller et bibliotek kan sees på som feltarbeid. I tema for undersøkelsen må man først skille mellom sentrale og mer perifere verker. Videre kan man ta utgangspunkt i sentrale verker om temaet og følge opp med referanser fra informative kilder. Neste sted er å studere referansenes referanse. Slik at

forskningen som analyseres er kommet frem gjennom et nettverk av mulige kilder som gir en faglig og reflektert bakgrunn for den problemstillingen som skal jobbes med (Thagaard, 2016).

En kvalitativ innholdsanalyse går ut på en systematisk gjennomgang av hele eller deler av dokumenter hvor man kategoriserer innholdet etterhvert som man leser. Grønmo sier at etterhvert som tekster studeres, tolkes og analyseres vil forskeren tilegne seg økt forståelse av hvilke andre tekster som kan være relevante. Problemstillingen også etterhvert bli bedre belyst desto flere tekster som leses. Enkelt forklart en kvalitativ innholdsanalyse tar normalt for seg et begrenset utvalg av tekster som man analyserer grundig, hvor man legger vet på hvordan de ulike delene i teksten kan tolkes i sammenheng (Grønmo, 2004).

3.2 Kildekritikk

Å foreta kildekritiske og kontekstuelle vurderinger av de enkelte tekstene er viktig i forbindelse med en kvalitativ innholdsanalyse. Her er det viktig å vurdere kildens tilgjengelighet, troverdighet, relevans og autentisitet. (Grønmo, 2004). Kildekritiske vurderinger forutsetter ellers at tekstene sees i sammenheng med andre kilder og i lys av annen foreliggende kunnskap, særlig om tekstens bakgrunn og antatte forfattere og om de forholdene som omtales i tekstene. Dette innebærer at teksten må betraktes i lys av sin kontekst: (Grønmo, 2004, s. 177).

I kapittel 3.1 ble dokumentanalyse presentert. Her skriver Thagaard om å skille mellom sentrale og perifere verker. Perifer i dette tilfellet går ut på det som kanskje er mer uvesentlig, det som ligger litt utenfor temaet. Gjennom litteratursøket har jeg vært innoen del teori om kunsten og hvordan den beveger. Dette er ikke noe jeg har lagt særlig vekt på i oppgaven, men personlig var det mye hjelp i å lese dette for å ha en slags forforståelse for det jeg har valgt å skrive om.

3.3 Metodekritikk

Å være kritisk og reflektere over egen metode er viktig (Bergsland og Jæger, 2016).

I boken *”bacheloroppgaven i barnehagelærerutdanningen”* tar Bergsland og Jæger tar for reliabilitet, validitet og generalisering. Reliabilitet handler om troverdighet og går ut på hvor

pålitelig datamaterialet er. Validitet handler om bekreftbarhet og går ut på relevansen av dataene i det som skal undersøkes. Generalisering handler om overførbarhet og går ut på å ikke generalisere de resultatene man finner.

Thagaard sier at reliabilitet, validitet og generalisering har en annen betydning innenfor kvalitative studier (Thagaard, 2016 s. 22). Hun knytter reliabilitet til forskningens pålitelighet, validitet om forskningens gyldighet og overførbarhet til vurderinger om tolkninger som kun er basert på en enkelt hendelse kan knyttes til andre sammenhenger (Thagaard, 2016).

Selv om jeg anser en litterærstudie i form kvalitativ innholdsanalyse som den metoden som passet meg best, kunne jeg eksempelvis valgt en form for intervju. Ved hjelp av intervju kunne jeg kanskje fått en større innsikt i et konkret arbeid med barn i sorg. Jeg kunne jobbet med de ulike perspektivene ved å intervjuer en barnehage og en forelder, og med dette fått innsikt i deres erfaringer, foreldrenes forventninger kontra barnehagens håndtering og snakket ut fra deres samarbeid. På den andre siden ville det kanskje vært en utfordring å få kontakt med kilder som dette. Barnehagen har taushetsplikt og arbeidet med å få kontakt med en forelder i en barnehage jeg ikke har kjennskap til kan være vanskelig. Det ville derfor kanskje vært vanskelig å få svar på spørsmålene jeg hadde rundt dette. Fordi temaet er så spesifikt kan det å finne en barnehage som både har vært i denne situasjonen og som har tid til å svare på spørsmål. Dette er bare basert på antagelser da jeg ikke har noen erfaring med å prøve denne kontakten.

3.4 Innsamling av datamateriale

Mine undersøkelser av teori er gjort på grunnlag av forskning som allerede eksisterer innenfor temaet barn i sorg og kriser. Gjennom mitt teorisøk kom Dyregrov tidlig opp, sammen med Ekvik, Bugge og Røkholt, Holmsen og Hopperstad dannet disse grunnlaget for oppgaven min. Dyregrovs bok ”*Sorg hos barn*”, samt Bugge og Røkholt bok ”*Barn og ungdom som sørger*”, er bøkene som er mest fremtredende i mitt valg av teori. Den øvrige teorien jeg har valgt å bruke er både av nyere og eldre dato. Gjennom teorisøket falt mye fra, mens nytt kom til, likevel er validiteten av det jeg har presentert tatt utgangspunkt i at teorien fortsatt er relevant. Validitet handler om gyldigheten av de tolkningene undersøkelsen fører til, forskeren bør gå kritisk gjennom grunnlaget for egne tolkninger. (Thagaard, 2016, s 194).

4. Drøfting

4.1 Små barns sorg:

At små barn kan sørge hersker det ingen tvil om. Som teorien min sier har flere fagfolk tidligere hevdet at små barn ikke kan sørge i ordets betydning, men de kan likevel vise reaksjoner på tap. I dag vet vi at dette ikke stemmer. Dyregrov sier at når et barn mister en forelder, medfører dette mindre stabilitet og store omveltninger i hverdagen. Den gjenlevende forelderen er nok sliten, å det å ta de hverdagslige kampene med barnet kan være krevende. Da er det viktig at vi støtter både barnet og forelderen, slik at vi kan gi barnet en trygg og stabil hverdag i barnehagen. Der vil barnet komme til faste rutiner, men det bør også komme til trygge voksne som møter barnet i dets livssituasjon.

Det finnes ingen fasit for hvordan barn opplever sorg og hvordan de sørger, sorgen og hvordan den fremtrer er helt individuell. Det viktigste er at personalet i barnehagen har kunnskap om barn og sorg, og forståelse av at de har en innvirkning på hvordan barnet takler hverdagen og sorgen. På den måten er personalet beredt og de kan tidlig hjelpe den eller de det gjelder. Barnet bør bli møtt med kunnskapene allerede den dagen det er tilbake i barnehagen, derfor er det greit å ha hatt en liten samtale med forelderen om hva de sier hjemme rundt døden. Det er ikke alltid lett å vite om familiens bakgrunn, eksempelvis om de er religiøse og forklarer døden innenfor tema om Gud. Mange barnehageansatte vil kanskje føle stor usikkerhet rundt hvordan de skal møte et barn, men her kan vi trekke inn tegningen. Som presentert i kapittelet tegning som kommunikasjon, bruker barna ofte tegning for å uttrykke seg, dette er en fin måte for barnehageansatte å bli kjent med barnets følelser i situasjonen det er i fordi tegningen vil gi oss informasjon vi ellers kanskje ikke ville fått gjennom en samtale.

At barn reagerer med å kvie seg for adskillelser må vi respektere. I barnehagen oppstår slike situasjoner gjerne ved levering i barnehagen. Jeg startet denne bacheloren på grunnlag av egen erfaring og har snakket og diskutert mye med min mor. Hun nevnte at min yngre søster hadde store utfordringer med å være borte fra mamma, særlig over lenger tid. I slike situasjoner er det kanskje greit at barn som opplever dette har en fast person å forholde seg til, dette kan eksempelvis løses ved at en eller to faste veksler mellom å møte barnet på starten av dagen. Jeg opplevde ofte i min praksis at de minste barna forholdt seg til en fast person i

situasjoner hvor det følte seg utrygg, var trist eller redd. Jeg tror at det skaper større trygghet dersom barnet får holde seg til den personen det er tryggest på, og ikke ”dyttes” over på de andre voksne fordi ”barnet må venne seg til alle voksne på avdelingen”. Hvis vi nærmer oss barnet på dets premisser tror jeg at tilknytningen til det øvrige personalet vil gå seg til av seg selv.

4.2 Beredskapsplan:

At barnehagen har en beredskapsplan er åpenbart viktig fordi den gir oss retningslinjer for hvordan vi skal forholde oss i en krisesituasjon. Men det er vel så viktig at vi ser enkeltbarnet i krisen. Første gang jeg så en beredskapsplan tenkte jeg ”Javel, denne er fin den, men hva med enkeltbarnet?”. At man i beredskapsplanen finner kontaktinformasjon til kommunens kriseteam er fint i det krisen har oppstått, men hjelper dette barnet i ettertid? Helt klart, mener jeg. Barnehagelærerne har ikke all den kunnskapen og de ressurser som trengs for å hjelpe barnet på sikt i sorgen. I barnehagen kan barna få hjelp og støtte med de kunnskapene vi tilegner oss om barns sorg og sorgreaksjoner, men sorgbearbeiding ligger på et dypere nivå og krever høyere kompetanse fra andre instanser. Samtidig kan tryggheten til de voksne i barnehagen og den måten barnehagen møter barnet i sorgen kanskje bidra til at barnet lettere åpner seg for andre.

Gjennom teorisøket kommer det stadig frem at barnet trenger trygghet og trygge voksne. En trygg voksen er for meg en kjent voksen, med et trygt fang, trøstende ord og kjennskap til familiens situasjon. Samtidig vil vi ha bedre kunnskap og være bedre rustet om kunnskapen vår jobbes kontinuerlig med fremfor at vi skal følge punkter i en perm som veldig få leser. Dessuten vil vi, uten nok kunnskap, kun ha papirer og støtte oss til, å hvor bra er det når krisen først oppstår?

4.3 Barns reaksjonsmønstre og forståelse av døden

En sorgprosess innebærer store individuelle forskjeller som varierer ut hva hvordan og hvor sterkt man reagerer. Noen kan ha mange og kraftige reaksjoner, mens andre har få. Det viktigste er at vi fremstår som gode trygge voksne og tar i mot den sorgen barna uttrykker og anerkjenner denne.

En situasjon som trolig vil oppstå i barnehagen etter et dødsfall, er lek. Gjennom mitt teorisøk har jeg gjennom både Dyregrov, Ekvik og Holmsen fått et inntrykk av at de fleste barn ”leker

ut” sorgen. Det handler, som mange forfattere er enige om, å få ting på avstand, og ta sorgen inn litt og litt.

Jeg husker veldig godt den dagen pappa døde. Allerede før mamma sa noe, visste jeg at pappa ikke var mer. Barn leser kroppsspråk så tydelig, og forstår mye mer enn vi tror. Min 14 år gamle halvbror ble levert av sin far senere på dagen, og trodde nok ikke at det mamma skulle snakke med han om var så fælt, for jeg lekte jo ute sammen med kusiner. Han ble så sint da han kom ut til oss, for vi kunne jo ikke leke når noe sånt hadde skjedd!

Som Dyregrov så fint sier, så leker ikke barn etter at de har mestret noe, men som ett ledd i mestringsprosessen av situasjonen (Dyregrov, 2006). For barn er leken et fristed, i leker kan man tillate at traumatiske opplevelser får en lykkelig utgang, og som barn slipper en å ta hele hendelsen inn over seg med en gang.

At barn overfører krisen de er i til leken er derfor ikke uvanlig. Så her er det viktig å la barnet få leke, og selv styre leken. I leker vil barna tørre å leke ut situasjoner som kanskje er skumle for dem, og dette er en måte de tester egne grenser på.

Når vi skal snakke med barnet om hendelsen, bør vi snakke med den gjenlevende forelderen slik at barnet får samme informasjon i barnehagen som hjemme. I kristendommen er det vanlig å fortelle at mammaen eller pappaen er med Gud, Jesus eller i himmelen, men flere av forfatterne jeg har brukt i min oppgave er alle enige i at denne abstrakte forklaringen kan ofte forvirre mer enn den trøster, barnet trenger konkret informasjon sier de.

Mamma skapte et trygt ritual for mine søstre som var i barnehagealder da dødsfallet inntraff. Til dem fortalte hun at pappa satt på månen og dinglet med beina, så hver morgen når de kjørte til barnehagen vinket de til månen. Grunnen til at hun forklarte det slik var fordi månen ikke er noe ”skummelt”. Den første høsten etter at pappa døde var månen veldig stor, og grunnet størrelsen virket den ikke så langt borte, og da ble heller ikke pappa ”så langt borte”. Mamma forklarte at det lyset som omgå månen virket beroligende på oss alle, og da var en slik forklaring på hvor pappa var ganske fin.

Jeg tror at en slik forklaring som det mamma ga oss er individuell. Det handler kanskje mer om hvordan du legger det frem for barnet enn akkurat den abstrakte forklaringen som Dyregrov snakker om. Men dette er jo bare min erfaring, og den er antakelig bare en av hundre andre forklaringer som brukes rundt hvor den døde befinner seg. Vi jentene, fant alle trøst i det at pappa satt på månene og fulgte med, og til og med den dag i dag tar jeg meg i å titte opp på månen.

Det handler ikke om ”historien” i seg selv, men det trygge ritualer mamma skapte rundt døden. Barnet trenger kanskje ikke de store forklaringene på hvor den døde er, men å gjøre døden til noe som ikke er skummelt. Når døden blir omgjort til noe som er ”trygt” finnes det kanskje en større trøst i ritualene og historiene som skapes.

Det er viktig å møte enkeltbarna i sin sorg, å finne ut hva de har behov for. Som barnehageansatte må vi legge enge følelser og behov til side og møte barnet slik det trenger. Noen trekker seg unna fordi de ikke orker å snakke om døden og de følelsene som hører med, men det må vi ikke! Hvis et barn sliter etter et dødsfall, er ikke hendelsen tilstrekkelig bearbeidet (Dyregrov, 2006). Når en hendelse ikke er tilstrekkelig bearbeidet vil det hindre det videre sorgarbeidet. Dette viser viktigheten av hvorfor vi må passe på, trøste, støtte og anerkjenne barna i deres sorg. Vi må tørre å ta tak i dette vanskelige temaet.

4.4 Barnehagelærerens rolle i møte med sørgende barn og foreldre

Jeg startet kapittelet med å stille noen spørsmål; Når vi står overfor et barn som har mistet en forelder, eller er i ferd med å miste en, hva gjør vi da? Hvordan skal vi forholde oss til barnet og familien? Hvordan skal vi møte barnet? Og hvilke reaksjoner vil vi komme til møte på?

Å ha kunnskap og evne til å forstå barn i sorg er viktig for å kunne hjelpe de i sorgarbeidet. Barna vil fort merke om de blir tatt på alvor eller ikke, ved å støtte barna, lytter til dem og viser at de blir sett. Og hvis vi har klare planer, eksempelvis en beredskapsplan uformet for krisen, og har gjort oss noen tanker om hvordan vi bør jobbe med å møte barnet, mener jeg at står vi bedre rustet når situasjonen først oppstår.

Det er viktig at vi som jobber med barna fort får innsikt i hva som har skjedd og situasjonen barnet lever i. På denne måten kan vi svare på barns spørsmål, og har forståelse for de reaksjoner vi vil komme til å møte på. Alle barn er forskjellige, og barnets reaksjoner vil også derfor utarte seg forskjellig, derfor er det viktig at vi har kjennskap til enkeltbarnet slik at vi kan støtte det på dets premisser og med dets behov.

Jeg nevnte blandt annet Bugge og Røkholt i teoridelen, der skrev jeg at personalets holdninger og hvordan de forstår barns sorg har betydning for hvordan det blir naturlig for de å hjelpe.

Med tanke på at sorg og død i følge Simonnes er et tabubelagt tema, er dette sitatet viktig. Da jeg mistet min far opplevde jeg sjeldent at andre enn min egen familie snakket med meg om sorgen. Dette har ført til at jeg i ettertid ikke har delt sorgen med så mange, jeg har rett og slett hatt problemer med å dele den samtidig som jeg slet med sorgen i mange år. I barnehagen mener jeg derfor det er viktig å få frem at barn trenger å snakke, dele og føle på sorgen sammen med andre enn "bare" sine egne. Det er viktig for hvordan utfallet av sorgen utarter seg videre. Dyregrov sier at de minste barna er de mest hjelpeløse når det kommer til dødsfall fordi de ikke klarer å sette ord på følelser og opplevelser. Dette må vi hjelpe dem med, så enkelt er det. Videre kan jeg knytte inn det Ekvik sier om fantasien, at fantasien ofte er verre enn virkeligheten, og at dette kommer av manglende informasjon. Jeg tror også det kommer av manglende bearbeidelse.

Jeg henviste til Rammeplanen i teoridelen. Den sier blandt annet at omsorg er en forutsetning for barnas trygghet og trivsel, og at barnehagen skal gi barna mulighet til å utvikle tillit til seg selv og andre, samt å få den støtten de har behov for. Barnehagen skal også legge til rette for omsorgsfulle relasjoner mellom barna og personalet og arbeide for et miljø som både gjør barna til mottakere av omsorg, men også som verdsetter barnas egne omsorgshandlinger.

En opplevelse jeg en gang hadde i en barnehage har satt noen dypere spor i meg etter å ha lest en del teori i forbindelse med oppgaven; En gutt gråt ofte og mye, en av foreldrene var rusavhengig og derfor bare til stede en gang i blant. At en forelder er der nå og da er jo også en form for sorg fordi den daglige kontakten er brutt. Personalet i barnehagen sa at denne gutten bare var sånn, at vi måtte bare overse han, men jeg gikk og satt meg ned, tok han på fanget, å bare lot han sitte der. Jeg var den gang bare 17 år og ganske usikker og uvitende, men jeg reagerte likevel på holdningen deres. Jeg oppfatter jo nå denne situasjonen som en sorg han hadde. I denne situasjonen vil jeg ikke si at barnehagen ga noen form for trygghet og omsorg til denne gutten, og hadde dette skjedd i dag tror jeg at de fleste ville reagert på behandlingen han fikk.

Barnehagelærerens holdninger til barna generelt kan skape problemer med å støtte barn i sorg. Holdninger smitter ofte over på andre, og i barnehagen det er vårt ansvar å sette stopper for den type holdningsskille.

Å skape forutsigbarhet i møte med barnet og hjemmet kan bidra til et lettere samarbeid. I min praksis opplevde jeg at barna måtte være levert innen et fastsatt tidspunkt på turdagene. I en krise vil barnet kanskje ha et større behov for en senere levering enn vanlig. Ved å være litt

fleksibel i slike situasjoner kan dette kanskje gjøre barnet både tryggere og mer rolig i atskillelssituasjoner med forelderen.

Jeg har også i min oppgave presentert mestringsmodellen. Denne modellen har jeg siden jeg ble kjent med den, hatt stor interesse for, og jeg mener den er sentral når man jobber med barn i vanskelige livssituasjoner. Den er helt klart viktig ellers også, men jeg mener at kunnskapene om den er desto viktigere når barn har det vanskelig.

Mestringsmodellen kan forklares som en modell hvor du på den ene siden av skalaen finner barn som lærer ting raskt, i den andre enden har du de barna som trenger noe mer hjelp mens på midten finner du gjennomsnittet av disse.

Med kunnskaper om mestringsmodellen i bakhodet er vi kanskje bedre rustet til å møte barna som sliter. Vi vet at barns ressurssystem svekkes når en oppgave blir så stor at barnet ikke klarer å gjennomføre den, men at utfallet blir motsatt om barnet lykkes. Ved å gi barnet oppgaver vi vet det mestrer, vil barnets selvfølelse styrkes og dette kan være bra i vanskelige livssituasjoner. Dette kan knyttes til barnets selvtilstrekkelighet, som er en del av barnets ressurssystem. Vi kan se dette i sammenheng med modellen som Bugge og Røkholt presenterer. De snakker om at det er viktig å kartlegge barn som er utsatt for komplisert sorg, men det er vel så viktig å ta vare på alle barn i en sorgprosess slik at det ikke går så langt at de utvikler dette.

4.5 Tegning som kommunikasjon:

Ut fra teorien min kommer det tydelig frem at tegning er en form for kommunikasjon. Så at tegningen er en viktig ressurs i barnehagehverdagen hersker det liten tvil om, verken blandt forfatterne jeg har presentert eller egne oppfatninger. Gjennom lek og tegning vil barna kunne uttrykke de følelsene og tankene som er litt skumle.

Vi kan også som nevnt, få svar på spørsmål vi ellers ikke hadde fått svar på gjennom ord i en tegning. Og med dette kan tegningen bidra til samtale fordi barnet da har noe konkret å forholde seg til. Både Dyregrov, Holmsen og Ekvik er enige om at det barnet sliter med å uttrykke verbalt er lettere å uttrykke gjennom tegningen. Aronsson mener at en barnetegning gir oss et innblikk i deres livsverden og Holmsen sier at bilder sier mer enn ord. Tegningene forteller hva barnet tenker og føler, det som er viktig for barnet der og da. For å forsterke teorien jeg har presentert ytterligere ønsker jeg å vise en tegning jeg var så heldig og fikk lov til å bruke i oppgaven.

”Jeg har så mange tårer som bare renner”, sier hun mens hun tegner.

Denne tegningen er tegnet av ei fire år gammel jente i ukene etter at hun mistet pappaen sin. I tegningen kommer sorgen tydelig frem, og med et innblikk i hennes livssituasjon er det lett å tolke tegningen. Bare ved å gi den et kjapt blikk er det tydelig at hun er lei seg, hun sørger. Tårene er like store som øynene, og munnen trekker tydelig nedover. Her kan vi som barnehagelærere møte jenta i hennes sorg, anerkjenne hennes følelser, og bekrefte at disse følelsene er helt normale og lov å uttrykke.

Jeg presenterte Simonnes tidlig i oppgaven, hvor hun sa at sorg er et tabubelagt tema, og at mange er redde for å ta tak i dette (Simonnes, 1995). Som barnehagelærer er det kanskje i en travel hverdag vanskelig å fange opp tegn på sorg hos barna, særlig når barna er i en større gruppe. Men en fysisk tegning kan vi se, og vi må ta oss tiden til å se den. At barn kanskje har vanskelig for å uttrykke følelsene sine verbalt, kan de vise i tegninger. Og når de har et ”holdepunkt” som et bilde/tegning kan det være lettere for barnet å snakke, både om hendelsen så vel som følelsene barnet bærer. Jeg startet teorikapitlet med å presentere Bugge og Røkholt som sier at tegneaktivitet i barnehagen er så vanlig at vi nesten glemmer å interessere oss for den. I min praksis opplevde jeg ofte at barna tegnet, og de tegnet mye! Men tegningene forsvant i barnas skuffer og hyller, og ingen av de voksne viste noen stor interesse for selve tegneaktiviteten som foregikk ved bordet. Deres fokus var stort sett et generelt overblikk over alle barna på avdelingen. Jeg sitter i ettertid og tenker, tenk så mye vi går glipp av i slike stunder!

Under kapittel 1.1 Aktualitet, presenterte jeg et sitat fra Killén, å investere i tilknytningsrelasjoner i barnehagen er god samfunnsøkonomi (Killén, 2012). Dette sitatet kan absolutt sees i sammenheng med blant annet tegningen.

At vi kanskje er mer skjerpet når vi er klar over at barn er i vanskelige livssituasjoner er en ting, men det er vel så viktig å følge med på barnas tegninger i en normal hverdag. Bare tenk på alle overgrepene som kan avdekkes? Ikke bare vil overgrep avdekkes, men barns sorg og følelser kan bli tatt på alvor, og barna kan tidlig få hjelpen de har behov for. At barn tidlig får hjelp vil kanskje kunne spare samfunnet for penger, fordi ved å gi barnas følelser, tanker og tegninger oppmerksomhet, vil vi kanskje kunne oppdage de barna som lever i vanskelige livssituasjoner.

At barn i følge Holmsen kan erfare at verbale opprør ofte får konsekvenser mens tegningen som regel ikke får det, kan ytterlig forsterke viktigheten av å være oppmerksom på barnetegningene fordi tegningen kan fortelle oss hva barnet er opptatt av og om barnets følelser. Jeg stilte spørsmålet; hvordan kan vi som barnehagelærere bidra til å hjelpe og støtte barn som opplever brudd i sin vanlige hverdag? Å snakke med barn er viktig, men ikke alle klarer å uttrykke tanker og følelser med ord, og Ekvik mener derfor at barn kan få mye ut av å tegne.

Under barns reaksjonsmønstre nevnte jeg at Dyregrov snakker om abstrakte forklaringer, under drøftingsdelen av dette presenterte jeg et ritual som min mor skapte rundt det at pappa var borte. Jeg nevnte også at jeg tror at abstrakte forklaringer er individuelt. Mine søstre var to og fire år og har ikke vist tegn til forvirring rundt denne forklaringen mamma hadde. Jeg vil sette dette i sammenheng med en annen tegning jeg fikk. Denne er tegnet av ei jente i forbindelse med sin bestefars begravelse

Tegningen ble laget til bestefaren slik at han kunne ta den med seg til himmelen. Hun hadde i tiden før begravelsen uttrykket bekymring for hvordan kisten skulle komme opp til himmelen. I tegningen ser vi en romrakett, denne har hun forklart at skulle ta med seg kisten, denne romraketten måtte med fordi kisten var så tung.

I de barnehagene jeg har vært i praksis, har tegnemateriell ligget lett tilgjengelig for barna, men det er ikke alle steder det gjør det. Ved å ha kunnskaper om hvor viktig barnetegningen

er i barnehagen vil en passe på at det er tilgjengelig, slik at barna kan få uttrykke seg gjennom tegningen når de har behov eller lyst til det.

4. Avslutning

Innledningsvis stilte jeg spørsmålet; Kan små barn sørge? Det er det ingen tvil om at de kan. Gjennom tegningen jeg presenterte, fra Malin på 4 år, kan vi tydelig se sorgen gjenspeiler seg.

Den undersøkende problemstillingen for oppgaven har vært *hvordan kan barnetegningen og personalets rolle være en ressurs for barns bearbeiding av sorg?* Gjennom mitt teorisøk, samt tidligere erfaringer både personlige og fra barnehage, har jeg fått en større forståelse og kompetanse for barn i sorg og kriser. Problemstillingen har hele tiden vært i fokus, og jeg anser derfor alle delene av utvalgt teori som relevant for oppgaven. Oppgaven tar utgangspunkt i en problemstilling og funnene gjort ut fra teorisøket. Jeg ønsker å understreke at det som er nevnt i oppgaven om ulike måter en barnehagelærer kan hjelpe barn i sorg, og hvordan tegning kan bidra til kommunikasjon er ikke et fasitsvar, men ulike metoder som kan benyttes i arbeidet. Av erfaring er temaer som sorg og død noe som prates og reflekteres lite om i barnehagen. Basert på det som er blitt belyst i oppgaven er dette et viktig tema som burde hatt et større fokus i barnehagen. Det er viktig at vi som barnehagelærere har kunnskaper om temaet og kan ta med oss dette i møte med barn i sorg. Med bakgrunn i dette mener jeg at problemstillingen er besvart på en god måte.

Gjennom Rammeplanen er barnehagepersonalet pålagt å vise omsorg for barn. Men ha kunnskap om å møte barn i sorg handler om mer enn bare omsorg for barna. Det handler om å ha nærhet til barnet og støtte både foreldrene og barnet i situasjonen de er i, å møte barnets sorg og sorguttrykk og anerkjenne disse følelsene og å se barnet som et enkeltindivid fremfor å måle det opp mot en handlingsplan som sier hvordan vi skal møte barna. Å ivareta barn i situasjoner der en av foreldrene dør er minst like viktig som å ivareta den gjenlevende forelderen. Å støtte barnet i sorgen betyr også at forelderen må støttes. Å ha kunnskaper om barns sorgreaksjoner kan hjelpe forelderen i tiden under og etter hendelsen ved å vise til at de ulike sorgreaksjonene som måtte oppstå er normale. Hvordan barna sørger og hvordan de bearbeider kommer frem etterhvert som de blir kjent med barnet i situasjonen det er i, men bakgrunnskunnskapen er vesentlig.

5. Litteraturliste

- Aronsson, K. (1997). *Barns världar - barns bilder*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Bakke, K., Jenssen, C. & Sæbø, A. B. (Red.). (2011). *Kunst, kultur og kreativitet: Kunstfaglig arbeid i barnehagen*. Bergen: Fagbokforlaget .
- Bergsland, M, D. (red.). & Jæger, H. (2014). *Bacheloroppgaven i barnehagelærerutdanningen*. Oslo: Cappelen Damm As.
- Bugge, K. E. & Røkholt, E. G. (2009). *Barn og ungdom som sørger*. Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke AS.
- Dyregrov, A. (2006). *Sorg hos barn*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Dyregrov, A. (2010). *Barn og traumer – en håndbok for foreldre og hjelpere*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Edvardsson, G. (2003). *Barn i sorg, Barn i kriser*. Oslo: Kolibri Forlag a/s.
- Ekvik, S. (1996). *Tårer uten stemme: Når barn er blant de som sørger*. Oslo: Verbum.
- Grønmo, S. (2016). *Samfunnsvitenskapelige metoder*. 2. Utgave. Oslo: Fagbokforlaget Vigmostad og Bjørke AS
- Hendry, L. & Kloep, M. (2003). *Utviklingspsykologi i praksis*. Oslo: Abstrakt forlag.
- Holmsen, M. (2002) *Samtalebilder og tegninger – en vei til kommunikasjon med barn i vanskelige livssituasjoner*. Oslo: Cappelen akademiske
- Hopperstad, M. H. (2005). *Alt begynner med en strek-: når barn skaper mening med tegning*. Oslo: Cappelen akademisk forlag.

Haabesland, A. Å. & Vavik, R. E. (2000). *Kunst og håndverk: hva og hvorfor*. Bergen: Fagbokforlaget.

Kunnskapsdepartementet. (2011). *Rammeplanen for barnehagens innhold og oppgaver*.

Hentet fra:

https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/kilde/kd/reg/2006/0001/ddd/pdfv/282_023-rammeplanen.pdf

Røkholt, E. G., Bugge, K. E., Reitan, B. E. & Schrader L., Landsforeningen uventet barnedød.

(2014). *Når de minste sørger – om sorg og støtte til barn under seks år*. Lokalisert på

https://www.lub.no/wpcontent/uploads/2014/05/Naar_de_minste_s%C3%B8rger-web.pdf

Simonnes, A. (1995), *Møte med barn i sorg og kriser*. Gjøvik: Det Norske Samlaget.

Thagaard, T. (2013). *Systematikk og innlevelse*. Bergen: Fagbokforlaget.

Øvreeide, H. (2009). *Samtaler med barn: metodiske samtaler med barn i vanskelige livssituasjoner* (3. utg.). Kristiansand: Høyskoleforlaget.